

SID

سرویس های
ویژه

سرویس ترجمه
تخصصی

کارگاه های
آموزشی

بلاگ
مرکز اطلاعات علمی

سامانه ویراستاری
STES

فیلم های
آموزشی

کارگاه های آموزشی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی

کارگاه آنلاین
بررسی مقابله ای متون (مقدماتی)

کارگاه آنلاین
پروپوزال نویسی و پایان نامه نویسی

کارگاه آنلاین آشنایی با پایگاه های اطلاعات علمی
بین المللی و
ترند های جستجو

تصحیح بیت‌ی از سنائی

دکتر جمیله اخیانی^۱

چکیده

در میان آثار گرانقدر نظم کهن فارسی، ابیاتی وجود دارند که بخاطر آشنایی با فضای ذهنی شاعر و اندیشه شعری او بدون نیاز به تأمل در بیت، منظور شاعر دریافته می‌شود؛ اما گاه همین موضوع، موجب عدم توجه شایسته به ساختار بیت و اشکال احتمالی آن می‌گردد. از این نمونه بیت: «مکن در جسم و جان منزل که این دون است و آن والا / قدم زین هر دو بیرون نه، نه اینجا باش و نه آنجا» است که مطلع یکی از مشهورترین قصاید سنایی است و در نگاه اول ایرادی در آن به نظر نمی‌رسد. این نوشتار بر آن است تا با تأمل در ساختار این بیت، ابتدا نادرستی شکل کنونی آن را نشان دهد و سپس با استفاده از قصیده‌ای از سلمان ساوجی که این بیت در آن تضمین شده است، صورت صحیح آن را بازنماید.

کلیدواژه‌ها: تصحیح، سنایی، والا، سلمان ساوجی

۱- مقدمه:

سنایی غزنوی یکی از شاعران بزرگ قرن ششم است که به عنوان نخستین شاعری که مفاهیم عرفانی را به صورت گسترده وارد ادبیات منظوم فارسی کرده، «در تغییر سبک شعر فارسی و ایجاد تنوع و تجدد در آن مؤثر بوده و آثار او منشأ تحولات شگرف در سخن گویندگان بعد از وی شده است» (صفا، ۱۳۷۸، ج ۲: ۵۶۵). ایجاد غزل مستقل عرفانی و نیز تکمیل کردن شیوه‌ای که «وعظ و تحقیق» نامیده شده، از جمله تحولاتی است که به او نسبت داده شده است. بسیاری از شاعران بزرگ بعدی، از جمله نظامی، خاقانی و مولانا نیز اهمیت او را یادآور شده و به نوعی به ادامه شیوه شعری او تأکید کرده‌اند؛ به همین دلیل دقت در آثار او و تصحیح هر بیتی از اشعارش می‌تواند کاری بایسته تلقی گردد؛ به ویژه اینکه این تصحیح، مربوط به بیتی از مشهورترین قصاید او باشد. بیت:

مکن در جسم و جان منزل که این دونست و آن والا / قدم زین هر دو بیرون نه، نه اینجا باش و نه آنجا

(سنائی، ۱۳۸۵: ۵۱)

مطلع یکی از مشهورترین قصاید سنایی است. شفיעی کدکنی درباره آن می‌نویسد: این قصیده «یکی از شاهکارهای ادبیات فارسی در حوزه قصیده‌سرایی است، بعضی از ابیات آن حالت ضرب‌المثل به خود گرفته و هم در زمان حیات شاعر در میان دوستداران شعر فارسی از رواجی عجیب برخوردار بوده است ... و در میان اهل وعظ، در دوره‌های پس از سنائی انتشار فوق‌العاده‌ای یافته و کمتر کتاب اخلاقی و عرفانی بی می‌توان یافت که ابیات یا تعبیراتی از این قصیده وارد آن نشده باشد» (شفיעی کدکنی، ۱۳۹۰: ۷۱). همه کسانی که منتخبی از آثار سنایی ترتیب داده‌اند؛ از جمله صفا (۱۳۷۸، ج ۲: ۵۷۵)، فروزانفر (۱۳۵۸: ۲۸۵)، برات زنجانی (۱۳۶۴: ۴۳) و شفיעی کدکنی (۱۳۹۰: ۷۱) این قصیده را هم جزء منتخبات خود آورده‌اند. در این قصیده، سنایی به همان شیوه وعظ و تحقیق، مخاطب را به رها کردن جهان مادی و آنچه متعلق به آن است، اندرز می‌دهد و او را دعوت می‌کند به ورای جهان

^۱ استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه زنجان jakhyani@yahoo.com

مادی قدم بگذارد و عالمی دیگر را تجربه کند. آنچه در بیت مذکور مطرح شده نیز بیانی در همین زمینه است. شاعر مخاطب را فرامی‌خواند تا با کنار زدن حجاب‌های جسم و جان، در طریق حقیقت گام بردارد. آشنایی با فضای ذهنی شاعر و اندیشه او و نیز ادامه قصیده که بیان همین موضوع با مثال‌های متعدد است، به راحتی مفهوم مورد نظر شاعر را به خواننده انتقال می‌دهد؛ اما در عین حال همین نکته، موجب عدم توجه شایسته به ساختار بیت شده و به همین دلیل ایراد ساختاری بیت مذکور، تاکنون از دید پژوهشگرانی که دیوان سنایی را تصحیح کرده و یا این قصیده را شرح کرده‌اند، پنهان مانده است. این نوشتار ابتدا به بررسی ساختار بیت فوق می‌پردازد تا ناهنجاری شکل کنونی آن را نشان دهد و سپس با استفاده از تضمین این بیت در یکی از قصاید سلمان ساوجی، صورت صحیح آن را بازمی‌نماید.

۲- بررسی ساختار بیت:

مکن در جسم و جان منزل که این دونست و آن والا قدم زین هر دو بیرون نه، نه اینجا باش و نه آنجا در این بیت سنایی به مخاطب توصیه می‌کند که نباید در جسم و جان توقف کند. مصراع اول از یک جمله پایه و یک جمله پیرو تشکیل شده است. «که» در این بیت «که»ی تعلیل و بیان علت است که در ابتدای جمله پیرو قرار گرفته است تا علت جمله پایه را بیان کند. اگر مصراع دوم را به نثر تبدیل کنیم، چنین جمله‌ای خواهیم داشت: در جسم و جان منزل مکن که (= زیرا که) این (=جسم) دون است و آن (=جان) والا است. به این ترتیب دلیلی که سنایی برای توصیه خود به رهاکردن جسم و جان می‌آورد، این است که: چون جسم دون و جان والا است. اینکه جسم دون است و نباید در آن توقف کرد، قابل پذیرش است؛ اما پرسش این است که اگر جان والا است چرا نباید در آن توقف کرد؟ اگر جسم چون دون است قابل منزل کردن نیست، پس جان که صفتی متضاد با آن یعنی والا دارد، باید قابل منزل کردن باشد. به بیان دیگر، سنایی با دو دلیل متضاد به اثبات یک توصیه کلی پرداخته است. با صورت کنونی بیت، اگر این مصراع را تبدیل به مابه‌ازای امروزی کنیم چنین جمله‌ای خواهیم داشت: نه این خانه را بخر و نه آن خانه را چرا که این خانه بد و دیگری خوب است. آیا چنین استدلالی منطقی است؟ آیا شنونده نخواهد پرسید که اگر این خانه خوب است، چرا آن را نخرم؟

پژوهشگرانی که به تصحیح دیوان سنایی و یا شرح این قصیده پرداخته‌اند، به ساختار سؤال برانگیز آن توجه نکرده‌اند. یکی از دلایل این بی‌توجهی تکرار این موتیف (رهاکردن جسم و جان) در شعر سنایی است (۱). از این رو در بیت مذکور نیز همان معنای تکراری برایشان متبادر شده است؛ چنانکه شفیع کدکنی در توضیح این بیت، تنها همان موتیف را توضیح می‌دهد: «توجه تو باید به جانب حق باشد نه به جسم و کشش‌های جسمی خویش روی آوری و نه حتی به لذات روحانی غیر از مشاهده حق» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۷۱). دلیل دیگر این عدم توجه، بیت بعدی آن است که در واقع توضیحی بر بیت قبل همراه با مثال است:

به هرچ از راه دور افتی چه کفر آن حرف و چه ایمان
به هرچ از دوست وامانی چه زشت آن حرف و چه زیبا

(سنائی، ۱۳۸۵: ۵۱)

چنانکه ملاحظه می‌گردد، در هر دو مصراع این بیت هم دو صفت متضاد آمده که می‌تواند اشاره به جسم و جان بیت قبل باشد و ظاهراً همین موضوع، استدلال بیت قبل با دو دلیل متضاد را موجه در نظر آورده است. شفیع کدکنی نیز در ادامه توضیح خود به همین بیت اشاره دارد و می‌نویسد: «هرچه تو را از دوست (حق) بازدارد چه کفر و چه ایمان باید از آن برکنار باشی» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۲۴۹)؛ اما باید گفت ساختار این بیت با بیت قبل متفاوت است؛ آنچه در این بیت آمده، آوردن یک حکم کلی در باره دو چیز متضاد است، نه استدلال با دو دلیل متضاد. شاعر در این بیت می‌گوید هرچه تو را از راه بازدارد، چه کفر باشد و چه ایمان، فرقی ندارد؛ همچنانکه هر چیز که مانع رسیدن تو به دوست گردد، چه زشت و چه زیبا یکی است. در واقع واژه‌های متضاد این بیت به وسیله «چه..چه»ی تسویه به هم مرتبط شده‌اند و سپس یک حکم کلی درباره هر دو صادر شده است و این در ساختار جملات فارسی متداول است. اگر مثال قبلی را با فرمول بیت کنونی تطبیق دهیم، چنین جمله‌ای خواهیم داشت: چه خانه کوچک

را بخری چه خانه بزرگ را فرقی ندارد (هیچکدام به درد نمی خورد). آنچه بیت نخست قصیده را دچار مشکل کرده است، «که»ی تعلیل است و سپس استدلال با دو دلیل متضاد.

برای روشن تر شدن ایراد بیت مورد بحث، ابیات دیگری از همین قصیده که در آنها نیز «که»ی تعلیل به کار رفته را می آوریم و آنها را با بیت مذکور مقایسه می کنیم:

چو تن جان را مزین کن به علم دین که زشت آید درون سو شاه عریان و برون سو کوشک در دیا

(سنائی، ۱۳۸۵: ۵۶)

دلیلی که در این بیت برای مزین کردن جان به علم دین می آید، این است که: همچنانکه زشت است که شاه عریان باشد، درحالی که قصرش از بیرون با دیبا تزئین شده باشد و این استدلال منطقی است.

ز باد فقه و باد فقر دین را هیچ نگشاید میان دربند کاری را که این رنگ است و آن آوا (همان: ۵۴)

ساختار این بیت به بیت مورد بحث این مقاله شبیه است. در اینجا هم یک حکم کلی برای دو چیز (فقه و فقر) آورده شده و سپس برای آن استدلال شده است؛ اما نه با دو دلیل متضاد، بلکه با دو دلیل نزدیک به یکدیگر: زیرا یکی رنگ است و دیگری آوا. رنگ و آوا هر دو در یک مقوله قرار می گیرند، مانند اینکه بگوییم نه این خانه را یخر و نه آن را چراکه یکی کوچک است و دیگری قدیمی. بیت نخست این قصیده نیز می باید چنین ساختاری داشته است، یعنی استدلال با دلایلی شبیه یا نزدیک به هم، نه متضاد با یکدیگر.

۳- تصحیح بیت:

چنانکه اشاره شد این قصیده مورد اقبال بسیار واقع شده است. یکی از شاعرانی که به این قصیده توجه داشته سلمان ساوجی است که در قصیده‌ای با مطلع:

قدم نه بر سر هستی که هست این پایه ادنی و رای این مکان جایی است عالی جای توست آنجا

(سلمان ساوجی، ۱۳۸۹: ۱۱)

به استقبال این قصیده رفته و بیت نخست آن یعنی بیت مورد بحث این مقاله را در دو بیت متوالی تضمین کرده است:

تو را بالای جسم و جان مقامی داده اند ای دل مکن در جسم و جان منزل که این دون است و آن والا

درون اهل عرفان نیست جای دنی و عقبی قدم از هر دو بیرون نه نه اینجا باش و نه آنجا

(همان: ۱۲)

در دیوان سلمان ساوجی که به تصحیح منصور مشفق چاپ شده است، در مصراع دوم بیت اول به جای واژه «والا»، کلمه «ادنا» آمده است:

تو را بالای جسم و جان مقامی داده اند ای دل مکن در جسم و جان منزل که این دون است و آن ادنا

(سلمان ساوجی، ۱۳۶۷: ۳۴۲)

چنانکه ملاحظه می گردد با ضبط بیت سنایی به صورت فوق، ساختار جمله تصحیح می شود. «دون» و «ادنا» به معنی پست و پست تر هر دو در یک مقوله قرار می گیرند. سنایی می گوید: به جسم و جان توجه نکن زیرا که این (=اشاره به نزدیک: جان) پست است و آن (=اشاره به دور: جسم) پست تر. یعنی هر دو پست هستند، فقط یکی پست تر از دیگری است. به این ترتیب استدلال با دو دلیل نزدیک به هم صورت می گیرد نه متضاد و کاربرد «که»ی تعلیل هم کاملاً بجا و استدلال شاعر نیز منطقی است.

لازم به توضیح است که دیوان سلمان ساوجی به تصحیح مهرداد اوستا و کلیات سلمان به تصحیح عباسعلی وفایی نیز این بیت را با واژه «والا» و مطابق دیوان سنایی ضبط کرده اند. اوستا در مقدمه دیوان تصحیح خود، در بخش «سلمان و شعرای متقدم» به استقبال سلمان از این قصیده پرداخته؛ ولی تنها به این نکته اشاره کرده که «نظر به مراتب عرفانی ابیات شاعر غزنوی، سلمان نتوانسته است اشعار خود را کاملاً شبیه به سرمشق بسازد» (اوستا، بی تا: ۵۶) و هیچ توضیح دیگری ندارد. وفایی نیز در

نسخه‌بدل‌های این قصیده، در این بیت هیچ نسخه‌بدلی ندارد. مشفق هم که ضبط «ادنا» را برگزیده، هیچ توضیحی در مورد آن ارائه نکرده و هیچ نسخه‌بدلی هم نداده‌است. به گمان نگارنده، ضبط درست، همین ضبط مشفق است (۲) و صورت صحیح بیت سنایی همین است. مدرس رضوی نیز در مقدمه‌ای که بر دیوان سنائی نگاشته، به همین قصیدهٔ سلمان اشاره کرده و چند بیتی از آن را آورده؛ ولی هیچ سخنی دربارهٔ این بیت ندارد (سنائی، ۱۳۸۵: هفتادونه).

نکتهٔ دیگری که در پایان این مقال باید به آن اشاره کرد، این است که علاوه بر از بین رفتن ایراد معنایی بیت با صورت مذکور، با ثبت بیت به صورت جدید، «دون» و «ادنا» جناسی می‌سازند که شبیه آن را سنایی در بیت دیگری از همین قصیده با دو واژه «والی» و «والا» آورده‌است:

تو از خاکی بسان خاک تن درده درین پستی مگر گردی چو جان و عقل هم والی و هم والا
(سنائی، ۱۳۸۵: ۵۴)

۴- نتیجه‌گیری

بر اساس این نوشتار، روشن شد که ساختار بیت: «مکن در جسم و جان منزل که این دونست و آن والا/ قدم زین هر دو بیرون نه، نه اینجا باش و نه آنجا» که مطلع یکی از مشهورترین قصاید سنایی است، نادرست است؛ چراکه شاعر برای اثبات یک حکم کلی، دو دلیل متضاد می‌آورد. بیت مذکور را سلمان ساوجی تضمین کرده‌است و در یکی از چاپ‌های این دیوان، یعنی در دیوان تصحیح مشفق به جای واژهٔ «والا»، «ادنا» آمده که با این ضبط، «دون» و «ادنا» به معنی پست و پست‌تر هر دو در یک مقوله قرار می‌گیرند و بیت ساختار صحیحی می‌یابد؛ علاوه بر اینکه این دو واژه جناسی می‌سازند که از جهت بلاغی نیز قابل توجه خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها:

۱- از جمله ابیات زیر:

گر حجاب رهت از جسم و ز جان خواهد بود رو که جانان تو را میل به جسم و جان نیست
(سنائی، ۱۳۸۵: ۹۷)

ای سنایی ز جسم و جان تا چند درگذر زین دو بی نوا در بند
(همان: ۱۵۲)

خاک کوی دوست خواهی جسم و جان بر باد ده آب حیوان جست خواهی آتش اندر مال زن (همان: ۹۷۴)
جسم و جان بابت این لعبت سیمین تن نیست تحفهٔ بی خطر اندر خور این سلطان نیست
(همان: ۹۷)

۲- این تصحیح اشکالات بسیار دارد و آوردن این موضوع به معنای تأیید این تصحیح نمی‌باشد.

منابع:

- برات زنجانی (۱۳۶۴)، *برگزیدهٔ اشعار سنایی*، چاپ اول، تهران: امیرکبیر
- سلمان ساوجی (۱۳۸۹)، *کلیات سلمان ساوجی*، به تصحیح عباسعلی وفایی، چاپ اول، تهران
- (۱۳۶۷)، *دیوان سلمان ساوجی*، به تصحیح منصور مشفق، چاپ دوم، تهران: صفی‌علیشاه
- (بی تا)، *کلیات سلمان ساوجی*، به تصحیح مهرداد اوستا، کتابفروشی زوار

سنائی، مجدود بن آدم (۱۳۸۵)، دیوان حکیم ابوالمجد مجدود بن آدم سنائی، به اهتمام مدرس رضوی، چاپ ششم، انتشارات سنائی

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۰)، تازیانه‌های سلوک، چاپ یازدهم، تهران: آگاه
صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸)، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲، چاپ چهاردهم، انتشارات فردوس

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۵۸)، سخن و سخنوران، چاپ سوم، خوارزمی

SID

سرویس های ویژه

سرویس ترجمه تخصصی

کارگاه های آموزشی

بلاگ مرکز اطلاعات علمی

سامانه ویراستاری STES

فیلم های آموزشی

کارگاه های آموزشی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی

توجه: بررسی

بررسی مقاله ای متون (مقدماتی)

کارگاه آنلاین
بررسی مقابله ای متون (مقدماتی)

PROPOSAL
پروپوزال

توجه: آموزش

پروپوزال نویسی و پایان نامه نویسی

کارگاه آنلاین
پروپوزال نویسی و پایان نامه نویسی

توجه: آموزش

آشنایی با پایگاه های اطلاعات علمی بین المللی و ترند های جستجو

کارگاه آنلاین آشنایی با پایگاه های اطلاعات علمی بین المللی و ترند های جستجو